

Zsidó szimbólumok és azok előfordulása, elterjedtsége a miskolci izraelita
temetőben

(OTDK dolgozat)

Írta: Vanyó Márk Miklós

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Történelem BA, 3. évfolyam

Témavezető: Heller Zsolt, megbízott egyetemi tanár

Lezárás dátuma: 2024. 01. 14.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés, a témaválasztás megindoklása.....	2
II. Kutatásom célja, kutatási módszereim és a felhasznált irodalmak	3
III. A zsidó szimbólumokról a sírköveken általánosságban	5
IV. A Ráckövesi Péterrel készített interjú	7
V. A miskolci izraelita temetők	10
<i>V/1. Az Ávasi Izraelita Temető</i>	<i>10</i>
V/1./1. A temető rövid története, általános információk.....	10
V./2./1. A temető rövid története, általános információk.....	13
V/2./2. A sírköveken megtalálható szimbólumokról	13
<i>V./3. A Róna Utcai Izraelita Temető</i>	<i>15</i>
V./3./1. A temető rövid története, általános információk.....	15
V./3./2. A sírköveken megtalálható szimbólumokról	16
VI. Összegzés, kutatásom további iránya.....	17
VII. Köszönetnyilvánítás	18
VIII. Felhasznált irodalmak jegyzéke	19

I. Bevezetés, a témaválasztás megindoklása

Jelen kutatásom 2024 tavaszán kezdtem meg tanárom, Heller Zsolt¹ irányítása alatt. Korábban jártam hozzá egy kurzusra, mely a zsidóságról, a zsidó kultúráról szólt, ami felkeltette az érdeklődésem. A temetők, mint szakrális terek, már korábban is vonzották a figyelmemet. A kurzus teljesítési feltétele egy kisfilm elkészítése volt, melynek témája a lakóhelyem zsidó emlékei voltak. Én a két érdeklődési körömet összekapcsolva a Róna Utcai Izraelita Temetőt választottam beadandóm tárgyának. Amikor az előzetes információkat gyűjtöttem róla, majd ott jártam, elhatároztam azt, hogy behatóbban szeretnék foglalkozni Miskolc izraelita temetőivel. Így felkerestem Heller Zsoltot, akit felkértem témavezetőmnek. Vele azóta is közösen dolgozom.

¹ Heller Zsolt megbízott egyetemi tanár a Debreceni Egyetemen, a Debreceni Zsidó Hitközség alelnöke, illetve a Debreceni Zsidó Kulturális és Tudományos Kutatóintézet stratégiai igazgatója.

II. Kutatásom célja, kutatási módszereim és a felhasznált irodalmak

Kutatásom alapvető témája a miskolci izraelita temetők. A témavezetőmmel egyeztetve konkretizáltam ezt, mely így jelenleg a zsidó szimbólumok megjelenése a sírköveken és az azokhoz tartozó hagyományvilág lett. Eddigi eredményeimet fogom most ismertetni. Jelenlegi célom az, hogy feltárjam, mely zsidó szimbólumok jelennek meg a sírköveken és milyen arányban. Kutatás közben a sírkövek dokumentációja is célom. A zsidó temetkezési szokásokat jelenleg nem tervezem vizsgálni.

Ez a téma azért fontos, mivel a sírkövek állapota az idő múlásával folyamatosan romlik, ezáltal eltűnnek róluk a szimbólumok is, melyek fontos információkkal szolgálhatnak egyes zsidó közösségekről jelentéstartalmuk miatt (például a kohaniták vagy a leviták számának változásáról egy adott térségben). Sok szimbólum alapja a Tóra (Mózes 5 könyve), így a keresztény kultúrkör/kultúra számára is szolgálhatnak magyarázattal egyes szimbólumok, illetve segíthetnek megérteni a zsidó szokásokat.

A Róna utcai és hejőcsabai temetőt a sírkövek² alacsonyabb száma miatt teljes egészében áttekintettem, az avasít a sírkövek nagy száma miatt (körülbelül 21 ezer sír³) mintavételes módszerrel vizsgáltam. Kijelöltem 5 kisebb területet, melyek különböző korokból származó sírokat tartalmaztak és vélhetően megtalálhatóak voltak az ott elhelyezkedő sírköveken szimbólumok, majd ezeknek az adatait összesítettem.

Kutatásom során Ráckövesi Péter segítségét kértem, akivel interjút is készítettem. Ő a miskolci avasi temető irányítója és a miskolci Chevra Kadisha⁴ vezetője.

A témát tekintve a forrásokra és szakirodalomra nem lehetett hagyatkozni, mivel egyik temetőről sincsenek megfelelő adatok arról, hogy mely szimbólumok lelhetőek fel vagy voltak fellelhetőek a sírjeleken, illetve milyen arányban. Egyedül Kunt Gergely említi a tanulmányában -amit 2002-ben írt a Róna utcai temetőről, ami akkor már valószínűleg több,

² Már a dolgozat elején fontosnak tartok tisztázni pár alapvető fogalmat a félreértések elkerülése végett. A sír egy földbe ástott gödör, amelybe a holttestet teszik, és nem feltétlen rendelkezik sírjellel. A sírjel különböző anyagokból készülhet, például fából vagy kőből (ez a sírkő), funkciója, hogy jelezze egy sír helyét és/vagy megőrizze egy adott személy emlékét (például egy mártírsír esetében, ahol az elhunyt személy teste nem ott van eltemetve, ahol a sírjel áll). A sírjelen általában az elhunyt neve, születési és halálozási éve, esetleg idézetek, a foglalkozása, stb. szokott szerepelni. A sírlemlék egy adott sír helyét jelölő vagy halott emberek, embercsoportok emlékét őrző műalkotás -tehát lehet egy sírkő is, de más is, például egy türbe- melyen általában szintén azok az adatok szerepelnek, mint egy sírjelen, ám nincs szabványos formája, egyedibb is lehet (például egy uralkodó sírlemléke). Én a kutatásom során csak sírköveket vizsgáltam meg, mivel értelemszerűen sírokon nem lelhetőek fel szimbólumok, illetve a miskolci izraelita temetőkben egy mauzóleumot kivéve- melybe nem lehet bemenni, külsején pedig nincs szimbólum- csak sírkövek találhatóak meg, illetve elvéve más anyagú sírjelek, melyeken szintén nem lelhetőek fel jelképek.

³ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁴ A Chevra Kadisha a zsidóság temetkezési szent egylete. Fő feladata a temetések szabályainak betartásának felügyelete, betartatása, illetve a temetések lebonyolítása, ehhez a megfelelő eszközök és helyszín biztosítása.

mint 50 éve el volt hagyatva⁵-, hogy: „A legrégebbi sírokon semmiféle szimbolikus jel nem található. A legáltalánosabb motívum, mely szinte mindegyik sírkövön megtalálható: a szomorúfűz.”⁶ Amikor majd e témáról írok, bővebben kifejtem, hogy az én eredményeim szerint ez jelenleg nem így van, illetve az író nem említ pontos számot, így inkább csak támpontnak használható fel. Az összeírásokban, melyekben az egyes sírok és az ott eltemetettek szerepelnek, szintén nincsenek a szimbólumokra vonatkozó információk. Így az összes itt szereplő adat a saját felmérésem, bejárásom után került megállapításra. A szakirodalmat az egyes jelképek jelentésének megmagyarázásához, illetve a temetők rövid történetének a bemutatásához használtam fel.

⁵ Erről lásd a Róna Utcai Izraelita Temető című fejezetet.

⁶ Kunt Gergely: Töredékek a diósgyőri orthodox izraelita hitközség életéből. *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évf. (2006) 1. szám. 148. (Illetve itt még megemlíti 2 másik szimbólumot is, melyekből ő egyet-egyet talált a temetőben, erről lásd a Róna utcai temetőről szóló fejezetet.)

III. A zsidó szimbólumokról a sírköveken általánosságban

A zsidók alapvetően nem használják a szimbólumokat díszítésre – mindig kifejeznek velük valamit -, de az avasi temetőben vannak kivételek (és bizonyára másutt is) és díszítőelemeket használnak. Most 6 szimbólumot fogok bemutatni - melyek a legjellemzőbbek -, ezeket 3 kisebb 2 elemből álló csoportra osztottam. Ezek nagyobb számban vannak jelen a temetőkben, általánosabbak, viszont az egyes temetőknel majd kitérek az egyéb megjelenő szimbólumokra és a jelentésükre is.

Az első csoportba tartozó mindkét jelkép törzsi hovatartozásra utal. A lévita⁷ kancsó (1. ábra a mellékletben⁸) a lévita törzs tagjainak a jele, ők a Szentélyben⁹ kisegítő szolgálatot teljesítettek. Amikor betértek az imádkozni szándékozók, a lévíták mosták le a kezüket, lábukat, erre a cselekedetre utal a kancsó¹⁰. Bár én a miskolci temetők egyikében sem leltem fel ilyet¹¹, vannak olyan ábrázolások is, amelyeken egy kancsóból tálba vagy kezekre vizet önt egy kéz, amely ugyanezt jelenti. A kohániták¹² (kohénok) a Szentélyben papi szolgálatot teljesítő rend tagjai. A kohanita kéztartás (a két hüvelykujj összeér, a többi kettős elrendezésben van), az áldásra kiterjesztett kezek erre mutatnak¹³ (2. ábra). Ők nem léphettek be a temetőbe¹⁴, ezért a kohén sírok a temető szélén, a kerítés mellett találhatóak alapesetben¹⁵, hogy a szeretteik a kerítésen kívülről láthassák azt.

A második csoportba növény-szimbólumokat soroltam, melyek kettősséget mutatnak: mindkettő bánatot, de örömet is kifejezhet. A szomorúfüz (3. ábra) a szomorúságot fejezi ki, de

⁷ A lévíták Jákób harmadik fiának, Lévinek a leszármazottai. A pusztai vándorlás során Isten (Jahve) őket választotta ki a papi szolgálat teljesítésére.

⁸ A mellékletben az összes vizsgált sírkövet felsorolom, melyeken jelképet fedeztem fel, rendezve a szimbólumok szerint, de nem az összesről szerepeltetek ábrát, csak egyes kiválasztottakról, ezt majd ott jelzem. A kiválasztás úgy történt, hogy ha több sírjelen is felfedeztem egy adott szimbólumot egy temetőben, akkor az egyik sírkövet kijelöltem, és azt szerepeltettem a mellékletben. Ilyen esetekben a dolgozatban nem tüntettem fel az adott síremlék kódnevét - amiről ábrát szerepeltetek, a félreértések elkerülése végett -, csak a mellékletben.

⁹ Itt a szentély a zsidók Kr. u. 70-ben végleg lerombolt jeruzsálemi templomára utal. A lévíták feladata, szerepköre az idők során módosult, de kiváltságaik még mindig vannak. Akik használják ezt a szimbólumot a sírjukon, vissza tudják vezetni a családfájukat egy olyan ősig, aki bizonyítottan a törzs tagja volt.

¹⁰ Lásd: Ábrahám Vera: „*Hol sírjaink domborulnak...*”. Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében. Kaposvár, BÉT OLÁM Alapítvány, 2006. 109., Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980. 23.

¹¹ Kivéve talán egy esetet, erről lásd a Hejőcsabai Izraelita Temető című fejezetet.

¹² A kohániták szintén a lévita törzs tagjai, ők Mózes testvérének, Áronnak az utódai (aki Lévi dédunokája volt).

¹³ Lásd: Ábrahám: „*Hol sírjaink domborulnak...*”, 110., Erdélyi: *Régi zsidó temetők művészete*, 23.

¹⁴ Ennek az az oka, hogy kerülniük kell a halottól eredő tisztátalanságot. (Czingel Szilvia: *Ünnepek és hétköznapiak*. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Budapest, Corvina Kiadó Kft., 2018. 96.)

¹⁵ Az idők során különböző okok miatt ezek a sírok elkerülhettek a temető széléről, mint ahogy mindhárom miskolci temetőben is. Erről majd lásd a későbbi fejezeteket.

szukkot¹⁶ idején a zsidók egy csokor ággal örvendeznek az Úr előtt, melynek 4 eleme van¹⁷, ebből az egyik a fűzfa. Illetve arra is utalhat, hogy a babiloni fogságban a zsidók a hárfáikat a fűzfákra akasztották, mivel nem volt okuk a zenélésre, csak sírva emlékeztek vissza a hazájukra¹⁸. A rózsa (4. ábra) egy fiatalon eltávozott emberre vagy egy hölgyre utal¹⁹, de „A zsidó hagyomány szerint az élet fájáról származik, és szirmai a természet végtelen változatosságának harmóniáját fejezik ki...”²⁰

A harmadik csoportba két olyan szimbólumot soroltam, melyek a származáshoz kapcsolódnak. A Dávid-csillag (Magén-Dávid) (5. ábra) funkciója, hogy egyértelműsítse a zsidó származást, az Izraelhez való tartozást²¹. Ritka esetekben azt jelzi, hogy az elhunyt keresztnéve Dávid volt, azért tették a sírjelére, de ez nem jellemző²². A két egymásba kapcsolt háromszög, melyből az egyik felfele, a másik lefele mutat, ellentétekre utal, például: a fentre és a lentre, a Teremtőre (Istenre) és az emberre, a férfira és a nőre, az embernek a Teremtőbe vetett hitére és kötelességeire²³. A gyertyatartó (6. ábra), amely lehet 3 ágú, 5 ágú (szombati gyertyatartó) vagy 7 ágú (menóra²⁴) is²⁵, ugyanarra mutat, mint a Dávid-csillag (kivéve a nevet)²⁶.

¹⁶ A szukkot az úgynevezett Sátrak Ünnepe. A pusztai vándorlás során a zsidók ideiglenes lakhelyei sátrak voltak, erre utal. Az ünnep lényege, hogy a zsidók kifejezzék Isten gondviselésében való bizakodásukat és hitüket, neki örvendezzenek.

¹⁷ A szukkot csokor 4 eleme: etrog (citrusgyümölcs), luláv (pálmaág), hadasz (mirtuszág), árává (fűzfaág) (Naftali, Kraus: *Zsidó ünnepek. A haszid legenda tükrében. Az Ősi Forrás* sorozat 4. kötete. Budapest, Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1994. 109.)

¹⁸ Ábrahám 93.

¹⁹ Uo. 97.

²⁰ Uo. 97.

²¹ Heller Zsolt szerint, de erről a kérdésről lásd még a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

²² Erdélyi 25., Ábrahám 111. szerint vallásos emberre utal a menóra és a Dávid-csillag.

²³ Heller Zsolt információi szerint.

²⁴ A menóra eredetileg a Mózesnek történt isteni kinyilatkoztatást, az égő csipkebokrot szimbolizálja.

²⁵ A 9 ágú gyertyatartó (hanukia) is megjelenhet a sírjeleken. Azt, hogy a hanukia mire utal, lásd az Avasi Izraelita Temető című fejezetben.

²⁶ Erdélyi 25.

IV. A Ráckövesi Péterrel készített interjú

Alább olvasható az általam 2024 őszén-telén több részletben elkészített interjú Ráckövesi Péterrel, a miskolci Chevra Kadisha tagjával. Több információ, ami elhangzott, szerepelni fog a dolgozat egyes fejezeteiben. Ilyen esetekben hivatkozom majd az interjúra.

-Vanyó Márk Miklós (továbbiakban V. M. M.): Először az Avasi Izraelita Temetőhöz kapcsolódó kérdéseimet szeretném feltenni. Ön milyen munkakörben dolgozik az avasi temetőben és a Miskolci Izraelita Hitközségben?

-Ráckövesi Péter (továbbiakban R. P.): A temető irányítója és a Chevra Kadisha vezetője vagyok 2016 óta.

-V. M. M.: Mikor alapították az avasi temetőt?

-R. P.: 1759 a hivatalos alapítás éve - a temetői tájékoztató táblán is ez szerepel (7. ábra) -, illetve a tulajdonjog megszerzésének az ideje. Viszont valószínűleg pár évvel előtte is lehettek már itt kis számban temetések, mivel 1753-as, 1754-es halálozási évszám szerepel egyes sírköveken.

-V. M. M.: Mekkora az avasi temető területe?

-R. P.: Több, mint 5 hektár.

-V. M. M.: Mikor volt az utolsó temetés az avasi temetőben?

-R. P.: 2024 júliusában.

-V. M. M.: Hány sír van az avasi temetőben?

-R. P.: Körülbelül 21 ezer.

-V. M. M.: Barna István 6 ezer síremlékről ír, Ön szerint 21 ezer sír van a temetőben. Ennyi sírjel eltűnt volna az idők során? Mi magyarázza ezt az óriási eltérő számot?

-R. P.: 2016-ban elkezdtünk fejleszteni egy digitális adatbázist, ami évek munkája alatt lett kész. A temető teljes területén megtalálható összes sírkövet, illetve hantot számba vettük, és így kaptuk meg a feltételezhetően biztos számot. Természetesen, ahol lehetett, használtuk a kutatáshoz a korábbi összeírásokat.

-V. M. M.: Milyen adatok találhatóak meg ebben az adatbázisban, hol érhető ez el?

-R. P.: Egy adott sírhoz gyakorlatilag csak az alapvető adatok vannak hozzárendelve: az elhunyt neve, születési és halálozási évszámai, illetve hogy a temetőn belül hol helyezkedik el a sír. Mivel a temető a mai napig is aktív, személyiségi jogok miatt az adatbázis nem nyilvános.

-V. M. M.: Hány ember dolgozik még az avasi temetőben?

-R. P.: Rajtam kívül még ketten, úgymond mindeneként. A temető karbantartása a feladatuk, tehát a fűnyírástól kezdve a szétört sírjelek helyreállításán keresztül minden.

- V. M. M.: Ezzel magyarázható tehát, hogy a temetőben sok rész gazos, járhatatlan?
- R. P.: Igen, ezzel. Nagyon sok pénz kellene ahhoz, hogy annyi munkás legyen, amennyi a temető teljes területének karbantartását el tudná végezni. Hitközségünknek pedig sajnos nincs ennyi anyagi forrása erre.
- V. M. M.: Mi az oka az avasi temetőben, hogy a kohaniták sírjai nem a kerítés mellett helyezkednek el?
- R. P.: A temető területe bővült az idők során - eredetileg nem ekkora volt -, így a sírok eltávolodtak a kerítéstől.
- V. M. M.: A Róna utcai és a hejőcsabai temetőknél is ez az oka?
- R. P.: Feltehetőleg igen.
- V. M. M.: Én az avasi, a hejőcsabai és a Róna utcai zsidó temetők létezéséről tudok Miskolcon, esetleg volt vagy van még több is?
- R. P.: A Tatárdombon²⁷ van egy nagy telkünk amit temetőnek szántunk, de a történelem és a holokauszt közbeszólt, a miskolci zsidóság létszáma ezután nagyon lecsökkent, így üres maradt az a közel 5 hektáros terület a mai napig.
- V. M. M.: A zsidó sírokat örökre váltják, veszik meg, de ha nincs látogatója, tulajdonosa egy sírnak, annak mi lesz a sorsa?
- R. P.: Lehetőség van arra, hogy valaki, aki különböző okokból (például más országban él) nem tudja gondozni az adott síremléket, pénzért felfogadjon valakit, aki gondozza azt. A kohaniták is így tettek, mivel a temetők kívülről hiába látták a sírjelet, gondozni nem tudták. Ha nincs ilyen, amit tudunk, azt fenntartjuk, gondozzuk, ahogy tudjuk, de elegendő munkaerő hiányában az idő és a természet elenyész egyes sírköveket.
- V. M. M.: Kérem, beszéljen pár szót a hejőcsabai temetőről. Idekerült az avasi temetőbe, hogy történt ez? Mi lett a hejőcsabai temetőhöz tartozó hitközséggel? Kinek a fennhatósága alatt vannak a sírok?
- R. P.: A temetőt 1800 körül alapították. Az 1970-es években kisajátította az állam a temető eredeti területét, így nem volt más választásunk, mint exhumálni a sírokat és a vallási szabályainknak megfelelően áthozni az avasi temetőbe az ottani összes maradványt és sírjelet. A hejőcsabai hitközség a II. világháború után végleg megszűnt és a mi gondozásunkba²⁸ kerültek a sírok.

²⁷ Tatárdomb Miskolc egyik városrésze.

²⁸ Itt a Miskolci Izraelita Hitközségre gondolt.

-V. M. M.: A Róna utcai temetőről mondana pár szót? A terület elhagyatott és gazos manapság, a hitközsége rég megszűnt. Kinek a fennhatósága alá tartozik ma a temető, és az miért nem gondozza?

-R. P.: A temető valamikor 1847 körül jöhetett létre. A II. világháború után szűnt meg a diósgyőri hitközség is, és így a mi²⁹ tulajdonunk lett a Róna utcai temető. Próbáljuk erőn felül fenntartani, be is kerítettük, mivel a kerítése nem volt már meg. Azt is meg kell akadályozni, hogy szeméttelépnek használják az ott lakók. Azért gazos, mert évente egyszer-kétszer tudjuk lenyírni a fűvet és rendbe tenni a területet. Egyszerűen nincsen sem anyagi sem humán erőforrásunk ennél többre.

-V. M. M.: A temetők szabadon látogathatóak bárki számára?

-R. P.: Igen, látogatási időn belül bárki bejőhet a temetőbe³⁰, illetve a Róna utcai temető is szabadon látogatható, de jó, ha szól előtte valaki nekem, hogy oda szeretne menni, meg szeretné tekinteni.

-V. M. M.: Még két zsidó szimbólumokhoz kapcsolódó kérdésem lenne. Lehet-e egy zsidó szimbólumot használni egy sírkövön, csak azért, mert tetszik a megrendelőnek?

-R. P.: Lehet, viszont a jelentéstartalom fontossága miatt azért figyelni kell arra, melyiket használják. Illetve a törzsi hovatartozásra utaló szimbólumokat, tehát a kancsót, ami lévita jelkép, és a kohániták áldásra kiterjesztett kezeit nem használhatja bárki, csak aki az adott csoport leszármazottja.

-V. M. M.: Mi a Dávid-csillag és a gyertyatartó jelentése egy sírjelen? Az Ábrahám Vera és az Erdélyi Lajos által írt könyvekben levő magyarázat szerint vallásos emberre vagy zsidó származásra utalnak ezek a szimbólumok, azonban témavezetőm, Heller Zsolt szerint az Izraelhez való tartozásra.

-R. P.: Tulajdonképpen ezek majdnem ugyanazt jelentik. Ezeket a jelképeket az érzélem tölti meg tartalommal.

-V. M. M.: Köszönöm szépen a segítségét, a válaszait!

²⁹ Itt is a Miskolci Izraelita Hitközségre gondolt.

³⁰ Itt az avasi temetőre utalt.

V. A miskolci izraelita temetők

Annak a kérdése, hogy Miskolcon hány izraelita temető található meg jelenleg, különböző nézőpontok szerint változó: lehet kettőről, háromról, de talán négyről is beszélni. Kettőről akkor, ha úgy vesszük, hogy a hejőcsabai már az avasi része³¹, emellett ott van a Róna utcai. Háromról akkor, ha a hejőcsabait még mindig egy külön temetőként kezeljük az avasitól. Négyről pedig abban az esetben, ha azt a Tatárdombon megtalálható telket is bele vesszük a számításba, amit a Miskolci Izraelita Hitközség korábban megvásárolt temető létesítése céljából, azonban az a telek a megvásárlás óta üres, funkcióját nem tölti be³². Én 3 temetőről fogok írni, mivel a hejőcsabait külön kezelem az avasitól, illetve egy üres telken nincsenek sírjelek, melyeket lehetne kutatni.

Minden temető esetében a vizsgált sírokat elláttam egy kódnévvel, mely egy sorszámból és 1 vagy 2 betűből áll. A betűk pontos jelentését az adott helyeken lábjegyzetben ismertetem.

V/1. Az Avasi Izraelita Temető

V/1./1. A temető rövid története, általános információk

A temető a zsidóság ortodox irányzatához tartozik. Hivatalosan 1759-ben hozták létre³³, de már 1753-as, 1754-es évszámmal is vannak sírok³⁴. A Chevra Kadisha 1769-ben jött létre³⁵. A területet 1814-ben kerítették körbe³⁶. A temető a mai napig aktív (ma ez Miskolc egyetlen működő izraelita temetője), a legutóbbi temetés 2024. júliusában volt³⁷, mai napig járnak más országokból is látogatni az elhunytakat. Területe több, mint 5 hektár³⁸. Két bejárata van, az egyik a déli, a másik a keleti oldalon. Körülbelül 21 ezer sír található meg itt³⁹.

V./1./2. A sírköveken megtalálható szimbólumokról

Mint már említettem, az avasi temetőben a sírkövek nagy száma miatt témavezetőm javaslatára mintavételes módszerrel vizsgáltam az egyes szimbólumok jelenlétét, mennyiségét. Ráckövesi Péter segített bejelölni a temető térképén a vizsgált sírjelek elhelyezkedését, melyeken felleltem

³¹ Erről lásd a Hejőcsabai Izraelita Temető című fejezetet.

³² Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

³³ Barna István: Az avasi zsidótemető. „Bész Hachájim” (Az Élet háza) In: Dobrossy István (Szerk.): *A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről.* Miskolc, miskolci Herman Ottó Múzeum-Borsodi Nyomda, 1993. 371. a telek megvásárlását jelzi ezzel az időponttal.

³⁴ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

³⁵ Barna: Az avasi zsidótemető, 371.

³⁶ Barna 371.

³⁷ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

³⁸ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút és Barna 371.

³⁹ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút. Barna 383. 6 ezer síremlékről beszél, de a hallottak alapján én a főszövegben közölt adatot tartom hitelesebbnek.

jelképeket (8-9. ábra)⁴⁰. Az 5 terület úgy lett választva, hogy az ott elhelyezkedő sírjelek időbeli eloszlást mutassanak: az 1890-es évektől napjainkig vizsgáltam sírokat. A kutatásból kimaradtak az 1760-1890-ig tartó korszak sírjai és nagyobb területek, ezeknek az az oka, hogy ember számára járhatatlan, gazos területek ezek és ezeken találhatóak meg az adott sírok is (8-9. ábra)⁴¹. Egy nagyobb körzet „kimaradása” azért történt, mert azon a részen csak emlékművek, tömegsírok találhatóak meg. Ezek nem tartoznak a kutatásomhoz, ezért nem vizsgáltam őket.

Ráckövesi Péter elmondása szerint a temető legrégebbi övezetéből származó sírjeleken is fellelhetők az általános szimbólumok, de kis számban, illetve a területnek csak egy kis része járható, így nem vizsgálható. Amikor azt a kis helyet bejártam, csak a legjellemzőbb szimbólumokra kerestem példákat. 1 sírjelen találtam szomorúfüzet (1AR⁴², 10. ábra), 2-n a kohaniták áldásra kiterjesztett kezeit (2AR és 3AR, 11. és 12. ábra), 1-en Dávid-csillagot (4AR, 13. ábra).

Most rátérnék az 5 kijelölt terület eredményeire: összesen 160 sírjelet vizsgáltam meg, ebből kutatási célra alkalmatlan⁴³ volt 26 sír. A maradék 134-ből 7-en lévő kanocsót (14. ábra), 1-en 5 ágú gyertyatartót (1A⁴⁴, 6. ábra), 1-en pedig 9 ágú gyertyatartót (7A, 15. ábra) láttam. A hanuka a fények ünnepe. A 9 ágú gyertyatartó a hanukia, ami a hanukai csodára emlékezik. Kr. e. 165-ben a Makkabeusok visszafoglalták a Szentélyt a görög támadóktól. Ekkor viszont csak 1 napra elegendő kóser olajat találtak, amivel meggyújtották a menórát, az új olaj előállításához viszont 8 nap kellett. A legenda szerint viszont csoda történt és 8 napon át égtek az 1 napra elegendő olajjal a menóra gyertyái, míg a kóser olaj el nem készült. A hanukia 8 ága a csoda 8 napjára emlékezik, a 9. ága pedig a szolgálángé, amivel meggyújtják a többi gyertyát⁴⁵.

6 sírjelen találtam meg a kohaniták áldásra kiterjesztett kezeit (16. ábra), viszont egyik sír sem a temető szélén helyezkedett el. Ennek az az oka jelen esetben (mint minden miskolci

⁴⁰ A jelölés nem pontos, csak hozzávetőleges, illetve van 2 vizsgált sír, ami az 5 kisebb terület egyikén volt, de nem került bejelölésre.

⁴¹ A 8-9. ábrán a temető térképe látható, a sírok és a kimaradt területek vannak megjelölve rajta (minden megjelölt körzethez magyarázattal a nem vizsgálás okáról).

⁴² A kódjelben az „A” betű az avasi temetőre, az „R” betű a régi szóra utal (minden esetben AR=avasi temető régi).

⁴³ Kutatási célra alkalmatlan állapotban levő az olyan sírjel, amely szétmállott, nagymértékben rongálódott, vagy a szimbólumok potenciális megjelenési helyén van ilyen állapotban. Sok esetben gyakorlatilag csak a sírkő található meg, azon csak az írás helyét, vagy semmit sem lehet látni. A szimbólumok potenciális megjelenési helyéről lásd az Összegzés, kutatásom további iránya című fejezetet.

⁴⁴ A kódjelben az „A” betű az avasi temetőre utal (minden esetben A=avasi temető).

⁴⁵ A visszafoglalás és a csoda történetét lásd bővebben: Vries, Simon Philip de: *Zsidó rítusok és jelképek*. Budapest, Gabo Kiadó, 2015. 115–117. Bár Kr. e. 163-ra teszi a Szentély visszafoglalását, történelmi források alapján tudjuk, hogy ez hibás adat és valójában Kr. e. 165-ben történt ez meg.

izraelita temetőnél⁴⁶), hogy a temető területe bővült az idők során, és így eltávolodtak a sírkövek a kerítéstől. Egy szabálykövető kohén ma sem lép be a temető területére, így ezeket a sírokat sem tudja látogatni⁴⁷.

Szomorúfűz 12 sírkövön volt megtalálható (17. ábra). Ebből 1 volt olyan, amin csak az ága szerepelt (4A, 18. ábra). Illetve volt 1 sírjel, amin a szomorúfűz körül szőlőindák futottak (23A, 19. ábra). A szőlőindák a Szentföldet szimbolizálják⁴⁸, de a családi életre is utalhatnak⁴⁹, mint ahogy a 23A sír esetében valószínűbb a sírjelen olvasható feliratból kiindulva: „Mint hitves és anya, a szeretet nemfője...”. 3 sírkövön jelent meg a rózsza. A 36A (20. ábra) sírjelnél a rózsacsokor valószínűsíthetően utal arra a zsidó síremlékeken általánosan megjelenő feliratra, hogy „Legyen lelke bekötve az élet csokrába.”⁵⁰. Szintúgy 3 sírkövön volt látható a Dávid-csillag (21. ábra). 1 sírjelen megjelent a száránál eltört virág (ez főleg rózsza szokott lenni, 25A, 22. ábra), ami félbetört életet⁵¹ jelképez, egy bimbózó élet kettészakadását és/vagy fiatalon, váratlanul elhunytat⁵². Jelen esetben az utóbbi igaz, a sírfelirat szerint 17 éves korában hunyt el az illető.

Két síremlék volt, amin megjelent egy, a zsidóság sírjeleken való szimbólumhasználatára egyáltalán nem jellemző dolog. Az egyikén valószínűleg az elhunyt foglalkozására, vagy hobbijára utal az adott jelkép, egy festőpaletta (10A, 23. ábra). A másikon egy bogyós ág látható (5A, 24. ábra). Tekintve a sírjelet, feltehetőleg egy sablon sírkő a készítőtől, amin alapból rajta van ez az ág, ami nem egy zsidó szimbólum. Ez a jelenség ritka, mivel a szimbólumok jelentése - főleg az ortodoxoknál -, nagyon fontos. Összesen tehát a 134 vizsgált sírjelből 36-on jelent meg valamiféle szimbólum, és ez körülbelül 27%-os arányt jelent.

⁴⁶ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁴⁷ Arról, hogy ilyen esetekben mi történik, lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút. Illetve, mivel a kohániták alapból sem léphetnek a temető területére, az, hogy adott esetben már a sírt sem tudja látogatni, nem befolyásolja a dolgokat, maximum az interjúban elhangzott eljárások végbemenését, kivitelezését nem tudja már az adott kohén úgymond ellenőrizni.

⁴⁸ Erdélyi 25.

⁴⁹ Ábrahám 90.

⁵⁰ A feliratról lásd Ábrahám 43.

⁵¹ Ábrahám 97.

⁵² Kunt: Töredékek a diósgyőri orthodox izraelita hitközség életéből, 148.

V./2. A Hejőcsabai Izraelita temető

V./2./1. A temető rövid története, általános információk

A temető a zsidóság ortodox irányzatához tartozott. 1800 körül alapították⁵³. Hejőcsaba korábban önálló település volt, nem volt Miskolc része, csak 1945-ben csatolták a városhoz⁵⁴. Ezért volt saját hitközsége és temetője is. Az 1970-es évek elején viszont olyan esemény történt a temetővel, ami ellen a Miskolci Izraelita Hitközség tiltakozott kegyeletsértés miatt⁵⁵, azonban ez sikertelen volt. 1970-ben városrendezési okok (útépítés) miatt kisajátították a temető területét⁵⁶ és 1972-ben megszüntették azt⁵⁷. Ekkor felmérték a temetőt (25. ábra): 261 sírt azonosítottak⁵⁸, amiből 37 volt mártírsír⁵⁹, illetve 1 nagyobb mártíremlékmű is volt a 37 elhunyt emlékére (26. ábra). A halottakat exhumálták⁶⁰, majd újratemették őket az avasi temetőben, ahova a sírköveket is újra felállították a megfelelő sírokhoz⁶¹. A mártíremlékművet is az avasi temetőben állították fel, viszont egy másik parcellában, a többi ott lévő emlékmű mellett⁶².

V./2./2. A sírköveken megtalálható szimbólumokról

A hejőcsabai temető kisebb területe miatt a szimbólumokkal rendelkező vizsgált sírjeleket nem jelöltem be az avasi temető térképén, mivel azok nagyon közel helyezkednek el egymáshoz, így ha bejárjuk a parcellát, az összeset könnyen felleljük. Illetve csak egy sokkal nagyobb méretű vagy kisebb méretarányú térképen lehetne úgy bejelölni a sírköveket, hogy ne csak pontokat lehessen tenni a térképre mindenféle jelölés nélkül, ami felismerhetővé tenné, hogy melyik-melyik.

Ma 208 síremlék látható. 115 sírkő volt kutatásra alkalmatlan állapotban. A maradék 93 sírjelből 20-on volt megtalálható a szomorúfüz (27. ábra) (ebből 2 olyan volt, amin csak az ágai), 3-on a lévőita kanca (28. ábra). Volt még két sírjel, amin valószínűsíthetően egy lévőita

⁵³ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁵⁴ Dobrossy István: A város területi határának változása, Nagy-Miskolc kialakítása. In: Dobrossy István-Stipta István (Szerk.): *Miskolc története V/1.* 1918-tól 1949-ig. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár-miskolci Herman Ottó Múzeum, 2007. 213.

⁵⁵ Iglói Gyula: A hejőcsabai zsidótemető áthelyezése az Avasra. In: Dobrossy István (Szerk.): *A miskolci Avas.* Monográfia a város jelképéről. Miskolc, miskolci Herman Ottó Múzeum-Borsodi Nyomda, 1993. 386-388.

⁵⁶ Iglói: A hejőcsabai zsidótemető áthelyezése az Avasra, 387. Erről bővebben lásd ugyanitt 385-386.

⁵⁷ Iglói 385.

⁵⁸ Iglói 393. egy idézetben 262+37 azonosított sírról van szó, viszont én a (224+37=) 261 sírt tartom valószínűbbnek a felmérési helyszínrajz (27. ábra) és a ma fellelhető sírjelek számának fényében.

⁵⁹ Iglói 389-390. A 261 sírből közel az összeshez tartozott síremlék az összeírás szerint. A 37 mártírsíremlék egyikén sem található meg szimbólum, ezért a kutatás szempontjából irrelevánsak, viszont a mártíremlékművön megtalálható egy szimbólum, amiről később majd részletesebben írok.

⁶⁰ 2 sír kivételével, mivel azok a vasúti töltésben vannak benne. Erről lásd bővebben Iglói 396.

⁶¹ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút. A hejőcsabai temető kapott egy külön parcellát az avasi temető területén.

⁶² A hejőcsabai temetőnek az áthelyezésének teljes történetét lásd Iglói 385-398.

kancsó jelent meg tállal (29. ábra). A jelképek viszont sérült állapotban vannak, egy részük a köveknek, amikbe vésve voltak, már szétmállottak a szimbólumnál is, így csak feltételezni lehet, hogy ez a jelkép van ott⁶³. 2 sírkövön a kohaniták áldásra kiterjesztett kezei láthatóak (30. ábra). Ebből az egyik síremlék nem a temető szélén található meg, tehát valószínűsíthetően bővíthetett régebben a [temető] területe⁶⁴.

1 sírjelen bár nincs szimbólum, de a feliratok körbe vannak rajzolva egy egyenes vonallal, ami a tetején félköríves (1H⁶⁵, 31. ábra). Ez a két törvénytáblára utal, amit Mózes Istentől kapott, amiken a 10 parancsolat szerepel⁶⁶. Ez a jelkép vallásos életet élt emberre mutat⁶⁷. Mint már említettem, 2 síremlék volt, amin a szomorúfüznek csak az ágai jelentek meg (32. ábra). Ezek az ágak duplán voltak hajlítva, ilyen formájukban a 10 parancsolatra utalhatnak, tehát itt egy szimbólum több jelentéssel is rendelkezik. A kutatásom és a más temetőkről szóló irodalmak alapján kijelenthető, hogy ritka a fűzfa eképp való ábrázolása. 1 sírkövön megjelent egy virág, aminek 4 szirma van (16H, 33. ábra), ez talán az élet körforgását jelképezheti⁶⁸.

A temetőben 5 sírkő oszlopos formát mutat (34. ábra), ami a régióban szokatlan, valószínűleg lengyel eredetűek és az ottani hagyományokhoz kötődőek a síremlékek⁶⁹. Illetve a hengerforma az írástekercset is szimbolizálhatja, tehát tóramásolással foglalkozó, a Szentírásban jártas egyénre utalhat⁷⁰. Azonban az oszlopnak több jelentése is lehet: a végítéletre is utalhat, de az erényes életre, a gondviselésre és Isten hatalmára is⁷¹.

Összesen a 93 vizsgált síremlékből 26-on van biztosan felismerhető szimbólum (az oszlopos formájúakat nem számolva). Ez körülbelül 28%-os arány. A hejőcsabai temetőben a jelképek korbeli megoszlásának meghatározhatósága azonban nem valószínű⁷², mivel sok az olvashatatlan sírfelirat. Viszont kimutatható, hogy a legnagyobb számban jelen levő szimbólum a szomorúfüz.

⁶³ Más szimbólumok is vannak sérült állapotban, azonban azok kevésbé sérültek és jobban kivehetők.

⁶⁴ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁶⁵ A kódjelben a „H” betű a hejőcsabai temetőre utal (minden esetben H=hejőcsabai temető).

⁶⁶ Lásd Ábrahám 91. (bár ő itt magáról a sírkőről beszél, de egyértelmű, hogy ugyanaz a jelentés) és 111.

⁶⁷ Uo. 90 és 111.

⁶⁸ Heller Zsolt információi alapján.

⁶⁹ Barna 374. és képért róluk lásd még Barna 375.

⁷⁰ Barna 374.

⁷¹ Ábrahám 114.

⁷² Vagy legalábbis kutatási szempontból értelmetlen megtenni ezt a sírjelekkel, amikkel lehetséges, mivel elegendő rendelkezésre álló adat hiányában nem vonható le érdemi következtetés.

V./3. A Róna Utcai Izraelita Temető

V./3./1. A temető rövid története, általános információk

A temető a zsidóság ortodox irányzatához tartozott. A Róna utcai temető Diósgyőrben található meg, Előhegy keleti végénél⁷³. Diósgyőr korábban önálló település volt, nem volt Miskolc része, csak 1945-ben csatolták a városhoz⁷⁴. Ezért is volt saját hitközsége⁷⁵ és temetője is. Az, hogy a temetőt mikor alapították, kérdéses: Ráckövesi Péter 1847 körülre⁷⁶ teszi az időpontját. 1870-ben már volt Chevra Kadishája a diósgyőri hitközségnek⁷⁷, tehát akkor már biztosan megvolt a temető is, bár azt térképen csak 1877-ben jelölik először⁷⁸. A halotti anyakönyvekben viszont 1859. évi temetés is szerepel⁷⁹, tehát a temető alapítását én valamikor azelőttre tenném. 1939-ben 264 fős volt Diósgyőr zsidó lakossága⁸⁰. „1944-ben Diósgyőrből 70 zsidó, vagy annak minősülő személyt hurcoltak el, túlnyomórészt Auschwitzba. Korábban többeket vittek el munkaszolgálatra.”⁸¹ 1945-ben csak 15-en tértek haza Diósgyőrbe⁸². Belőlük 12-en újraalapították a hitközségüket, de az csak 2-3 évig működött⁸³. A Róna utcai temetőben azonban mártírsírköveket állítottak fel az elhurcoltak emlékére⁸⁴. A temető valószínűleg az újraalapított hitközség megszűnése után vált elhagyatottá. Jelenleg a Miskolci Izraelita Hitközség tulajdonában van, akik próbálják karban tartani, amennyire tudják⁸⁵.

⁷³ Előhegy Diósgyőr határában lévő terület.

⁷⁴ Dobrossy: A város területi határának változása, Nagy-Miskolc kialakítása, 213.

⁷⁵ Bár ez kezdetben nem volt igaz, mivel az önálló hitközségük 1870-ben alakult meg (Balázs József: Egyházak és iskolák Diósgyőrben. *Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 3. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1998. 159.), addig a miskolcihoz tartoztak.

⁷⁶ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁷⁷ Balázs: Egyházak és iskolák Diósgyőrben, 159., Kunt 135.

⁷⁸ Kunt 146.

⁷⁹ Uo. 146.

⁸⁰ Balázs 160., Kunt 137.

⁸¹ Kunt 137.

⁸² Balázs 162.

⁸³ Kunt 138. Bár Balázs 162. azt írja, hogy hitközség már nem alakulhatott meg, ezt nem tartom valós információnak, mivel Kunt 138. jegyzőkönyvi kivonatát is közöl arra vonatkozólag, hogy a hitközséget újraalapították.

⁸⁴ Kunt 147.

⁸⁵ Erről lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

V./3./2. A sírköveken megtalálható szimbólumokról

A temetőben összesen 125 sír volt⁸⁶. Ma 113 síremlék látható, amiből 72 volt kutatásra alkalmatlan állapotban. A maradék 41-et tudtam megvizsgálni.

Kunt Gergely szerint a síremlékek nagy részén megtalálható volt a szomorúfüz⁸⁷. Emellett megemlíti, hogy 1 sírjelen fedezte fel a kohaniták áldásra kiterjesztett kezeit és 1 másikon egy letört virágot⁸⁸, ezt azonban én nem találtam.

Én 3 sírkövön fedeztem fel szimbólumokat (melyeket szintén nem jelöltem be térképen, mert erről a temetőről nem leltem fel erre alkalmasat), illetve korábban még 2 másikon. 2022-ben, amikor először jártam a temetőben és a beadandó kisfilmhez készítettem fotókat, akkor megörökítettem 2 sírkövet, amin szomorúfüz volt látható (1RU2022⁸⁹, 35. ábra és 2RU2022). Amikor a kutatási eredményeket összesítettem, megvizsgáltam a korábbi képeimet is, és akkor figyeltem fel arra, hogy arról a 2 sírjelről nincsen 2024-ben készített fotóm, ami azt jelenti, hogy mára azok a szimbólumok - vagy akár a sírkövek is- eltűntek. Sajnos akkor a temetőt nem vizsgáltam olyan szempontok szerint, mint most, így akkori pontos adatokkal nem tudok szolgálni. 2024-ben 2 síremléken láttam szomorúfüzet (36. ábra), 1-en pedig a kohaniták áldásra kiterjesztett kezeit (3RU, 37. ábra). Ez a sírjel a temető közepén van, így ennek is bővíthetett a területe⁹⁰. Bár csökkent is az idők során, mivel az 1980-as években a Miskolci Izraelita Hitközség két magánszemélynek eladta a temető felső részét, ahova soha sem temetkeztek⁹¹. Összesen a 41 (+2) vizsgált sírből 3 (+2)-n volt megtalálható szimbólum. Ez körülbelül 7%-os (vagy 12%-os) arány.

⁸⁶ Kunt 147.

⁸⁷ Uo. 148.

⁸⁸ Uo. 148.

⁸⁹ A kódjelben az „R” betű a Róna szóra, az „U” betű az utcai szóra utal, a 2022 pedig a korábbi látogatásom évére (minden esetben RU=Róna utcai).

⁹⁰ Lásd a Ráckövesi Péterrel készült interjút.

⁹¹ Kunt 147.

VI. Összegzés, kutatásom további iránya

Megállapítható, hogy minden síremlék esetében a szimbólum mintája magából a sírkőből van kifaragva, illetve a sírkőbe van belevésve és több esetben látszik, hogy átfestették azt. Azoknál a sírköveknél, ahol a szimbólum átfestése történt meg, a hozzátartozók végezték el ezt a műveletet. Azoknál a sírköveknél, ahol a szöveg, illetve a díszítés újravésése és átfestése is megtörtént, valószínű, hogy szakember munkája látható⁹².

A sírjelek szinte mindegyikén a szimbólum az írás, az adatok fölött helyezkedett el. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy egy szimbólum potenciális megjelenési helye a sírjel felső harmadában van.

A síremlékeken megtalálhatóak az alapvető, gyakori zsidó szimbólumok, illetve ritkábbak is, állatábrázolásokat azonban még nem leltem fel. Nagyjából a sírjelek negyedén jelenik meg valamilyen szimbólum (a Róna utcai temető adatait nem számolva, mivel ott túlnyomó többségben vannak a kutatásra alkalmatlan állapotban levő síremlékek). Sajnos a sírkövek állapotának nagy része folyamatosan romlik. Abból is látszik, mennyire kritikus a helyzet egyes esetekben, ami a Róna utcai temetőnél történt. Az avasi temetőben is volt olyan sírjel, amelyen sokkal rosszabb állapotú volt már egy szimbólum egy későbbi látogatásom alkalmával, mint amikor lefotóztam azt. Ezért is fontos ez a kutatás, hogy a sírkövek, melyek fontos információkkal szolgálnak a miskolci zsidó közösségekről dokumentálva legyenek, mielőtt kutatásra alkalmatlan állapotba kerülnének.

A későbbi kutatási céljaim között van az avasi temető egyes parcelláiban megtalálható összes sírjel vizsgálata zsidó szimbólumok tekintetében és azok dokumentációja. Ez alapján a kohaniták és a lévíták számának váltakozásának megállapítása a térségben. Illetve a miskolci izraelita temetők történetének részletes feltárása.

⁹² Heller Zsolt információi szerint.

VII. Köszönetnyilvánítás

A dolgozat elkészüléséhez hozzájárult Heller Zsolt, mint témavezető, illetve a szakmai segítségével és a zsidó hagyományokról, szokásokról, szimbólumokról közölt információim hitelességének ellenőrzésével. Ráckövesi Péter, a miskolci zsidótemetőkről átadott ismereteivel, az interjú elkészítésével. Tisza Máté Bence és Kondi Tamás a sírjelek vizsgálata közben a kutatásra alkalmatlan állapotban levő sírkövek megszámlálásával. Ezúton szeretném mindannyiuknak megköszönni a segítségüket.

VIII. Felhasznált irodalmak jegyzéke

Ábrahám Vera: „*Hol sírjaink domborulnak...*”. Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében. Kaposvár, BÉT OLÁM Alapítvány, 2006.

Balázs József: Egyházak és iskolák Diósgyőrben. *Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 3.* Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1998. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Td_03_Iskolak/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2025. 01. 04.)

Barna István: Az avasi zsidótemető. „Bész Hachájim” (Az Élet háza) In: Dobrossy István (Szerk.): *A miskolci Avas.* Monográfia a város jelképéről. Miskolc, miskolci Herman Ottó Múzeum-Borsodi Nyomda, 1993. 367-384. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BAZE_Sk_1993_Avas/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2024. 12. 03.)

Czingel Szilvia: *Ünnepök és hétköznapiak.* Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Budapest, Corvina Kiadó Kft., 2018.

Dobrossy István: A város területi határának változása, Nagy-Miskolc kialakítása. In: Dobrossy István-Stipta István (Szerk.): *Miskolc története V/1.* 1918-tól 1949-ig. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár-miskolci Herman Ottó Múzeum, 2007. 212-219. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Mt_05_01/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2025. 01. 09.)

Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.

Iglói Gyula: A hejőcsabai zsidótemető áthelyezése az Avasra. In: Dobrossy István (Szerk.): *A miskolci Avas.* Monográfia a város jelképéről. Miskolc, miskolci Herman Ottó Múzeum-Borsodi Nyomda, 1993. 385-398. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BAZE_Sk_1993_Avas/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2024. 12. 03.)

Kunt Gergely: Töredékek a diósgyőri orthodox izraelita hitközség életéből. *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évf. (2006) 1. szám. 134-151. Online: https://epa.oszk.hu/03300/03307/00013/egyhaztorteneti_szemle_2006_01_134-151.htm https://library.hungaricana.hu/hu/view/EgyhaztortenetiSzemle_2006/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2025. 01. 05.)

Naftali, Kraus: *Zsidó ünnepök.* A haszid legenda tükrében. Az *Ősi Forrás* sorozat 4. kötete. Budapest, Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1994.

Vries, Simon Philip de: *Zsidó rítusok és jelképek.* Budapest, Gabo Kiadó, 2015.